HIT ÉS TUDÁS
A TUDOMÁNY ÉS A MŰVÉSZET OLTÁRÁNÁL

Tanulmánykötet a 70 éves Babits Antal tiszteletére

Szerkesztette: Egeresi László Sándor

Károli Gáspár Református Egyetem • L'Harmattan Kiadó
Budapest, 2024

A kötetet támogatták:

MAZSIHISZ
a változó világra nyitott zsidóság

és a

קרן קימת לישראל
KKL – JNF

A kötet a KKL–JNF Zsidó Nemzeti alap támogatásával jött létre.
Olé Lídia és Steinzinger Hanna emlékére ז"ל – Dr. Babits Antal

© Károli Gáspár Református Egyetem, 2024
© L'Harmattan Kiadó, 2024
© Szerzők, szerkesztők, 2024

Felelős kiadó:
Gyenes Ádám, a L'Harmattan Kiadó igazgatója és Trócsányi László, a KRE rektora
Károli Gáspár Református Egyetem
1091 Budapest, Kálvin tér 9.
Telefon: 455-9060
Fax: 455-9062

Szakmai lektor: Karasszon István

A borító Greg Rakozy fotójának *(Galaxy)* felhasználásával készült.

DOI: https://doi.org/10.56037/978-963-646-160-7
ISBN 978-963-646-160-7
ISSN 2062-9850

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:
L'Harmattan Könyvesbolt
1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.
Tel.: Tel.: +36-70-554-3177
harmattan@harmattan.hu
www.harmattan.hu

A fogalmi átírások a szerzők véleményét tükrözik.

TARTALOMJEGYZÉK

Egeresi László Sándor: Lectori salutem! 7
Grósz Andor: Előszó 9
Freund Tamás: Köszöntő 11

Szentírástudomány

Biró Tamás: Hova tűnt Jezsajás? 17
Egeresi László Sándor: Nem-sémi kölcsönszavak a bibliai héber vokabuláriumban 38
Fabiny Tibor: „Hajtson szentlélek vagy a korcsma gőze” 63
Frölich Róbert: Jesája messiása 80
Karasszon István: Még egyszer: Dávid elfoglalja Jeruzsálemet 89
Koltai Kornélia: Világrendek viszálya: viszálykodó nők epizódtörténete az ősapák-ciklusban 101
Pecsuk Ottó: Angolszász vita az inkluzív nyelvű bibliafordításokról 130
Steinbach József: A prédikáció előadása 143

Zsidóság és/vagy kereszténység

Erdő Péter: Esetmegoldások a kánonjogban és a zsidó vallásjogban 173
Szabó György: „Rohan az ember a múltja után” 180

Filozófia és vallásbölcselet

Buzási Gábor – Horváth Judit (ford.): Alexandriai Philón a logoszról mint a lélek táplálékáról 189
Lánczi András: Leo Strauss: Politikai filozófus és zsidó gondolkodó 198
Rugási Gyula: „Miért az Örökkévaló a mi Istenünk?” 208
Tatár György: A magasabb értelem rugalmas elszakadása 225

Zsidó élet a Kárpát-medencében

Kiss Erika Márta: A máramarosi zsidóságról 245
Schweitzer Gábor: „…a zsidó hitélet Pécsett reneszánszát éli” 256
Uhrman Iván: A két Szent István és a középkori zsidó misztika 267

Zsidó tudósok és tudományok

Hidvégi Máté: „Előttünk van az élet és a halál” 285
Tokics Imre: A földkerekség legtudósabb rabbija: Löw Immánuel 302

Zsidó művészet

Fekete László: A nap jelentősége és szerepe
a zsidó imádkozási hagyományban 315
Schőner Alfréd: Sinagoga de Santa María La Blanca 327

Kultúrtörténet

Saly Noémi: Szivaros! 337
Tóth Sándor: „Isten veled kedves barátom” 354

Függelék

Dr. Babits Antal szakmai CV-je és publikációs listája 369
Babits Antal publikációs jegyzéke 372
Babits Antal zenei vonatkozású CV-je 381
Babits Antal versei 386
Recenziók és interjú 388

A kötet szerzői 403

Tabula Gratulatoria 406

Színes képek és dokumentumok 407

HOVA TŰNT JEZSAJÁS?

Szerzők, szerkesztők, nyomdászok és a nyelvi változatok

Biró Tamás

Bevezetés

A Babits Antal által publikált vagy reprintben megjelentetett számos mű közül legnagyobb jelentősége napjaink hebraisztikájában minden bizonnyal a Klein Mór által lefordított *A tévelygők útmutatója* hasonmás kiadásának van.[1] Babits Antal megnyerte Joshua Blaut, a judeo-arab nyelv erdélyi származású világhírű szaktekintélyét az előszó megírására, míg az utószót Heller Ágnes jegyzi. A kötetben függelékként megjelenik Smuel ben Jehuda ibn Tibbon szómagyarázata *(Pérus ha-milot) A tévelygők útmutatója*-fordításához, méghozzá két, akkoriban fiatal, ígéretes hebraista, Schmelowszky Ágoston és Visi Tamás fordításában. A középkor legjelentősebb zsidó filozófiai műve kapcsán Babits Antal kétségtelenül összehozta a középkori zsidó filozófia 1990-es évekbeli magyar anyanyelvű kutatóit.[2]

A kötet több mutatót is tartalmaz Visi Tamás szerkesztésében, ezek egyike a szentírási idézetek mutatója (1138–1146). A Jesája prófétától származó idézetek éppen két hasábot tesznek ki. Ha ezek alapján fellapozzuk Klein Mór pápai, majd nagybecskereki főrabbinak a 19. század utolsó harmadában született fordítását, meglepődik a figyelmes olvasó. Az a próféta, akit az 1990-es években a hebraista Visi Tamás természetesen *Jesája* néven tüntet fel, Klein Mórnál legtöbbször *Jezs.* formában, a *Jezsaiás* alak rövidítéseként, néha *Ezsaiás*ként vagy *Ezs.* sziglummal jelenik meg – *Jesája* alakban sehol sem. A kötetek végén szereplő Corrigendák sem utalnak arra, hogy ez bárkit is zavart volna akkoriban.

[1] Maimonidész: *A tévelygők útmutatója,* ford. Klein Mór, Budapest, Logos, 1997. Saját magam is e kötet kapcsán kerültem először kapcsolatba Babits Antallal. A UJS (Zsidó Fiatalok Magyarországi Egyesülete, ZSFME) Maimonides Köre által szervezett konferencián, 1998. május 6-án egymás után adtunk elő, amint azt egy, épp a napokban egy régi könyvemben könyvjelzőként talált cetli is igazolja.

[2] A kolofonban Babits Antal szaktanácsaiért Turán Tamásnak is köszönetet mond.

Vannak nyilvánvaló nyomdahibák: például *Jezsáias* (II. 118 = 546), *Jezsáiás* (III. 189 = 891), *Jézs.* (II. 249 = 677), *Ezsaias* (II. 159 = 587), *Ézs.* (III. 152 = 854). A III. könyv utolsó hatodában (III. 300 = 1002 és III. 345 = 1047 között) összesen hat alkalommal találjuk meg az *Ézs.* rövidítést, szókezdő ékezettel: talán itt már nem is beszélhetünk nyomdahibáról, hanem a III. könyv végén megváltozott megnevezésről. Ebben a szakaszban csak egyszer találkozunk a *Jezs.* jelzettel (III. 343 = 1045). Ugyanakkor a próféta nevének legutolsó említése (III. 357 = 1059) ismét *Ezsaiás* alakban történik, szókezdő ékezet nélkül. További érdekesség, hogy míg a III. könyv 189–193. oldalain még *J*-s alakokat találunk (189: *Jezsáiás* [sic!] és *Jezs.*; 193: *Jezs.*), ugyanabban a fejezetben, a 194. oldalon hirtelen *Ezsaiás* és *Ézs.* alakok bukkannak fel. Hasonló inkonzisztenciák máshol is előfordulnak: például *Jezs.* és *Ezs.* egyazon oldalon is szerepelhetnek,[3] továbbá prófétánk 40,22 versére *Jezs.* és *Ezs.* sziglummal is hivatkozik Klein Mór (I. 69 = 83, ill. III. 60 = 762).

Összefoglalva azt látjuk, hogy Klein Mór két elnevezést használ, az *Ezsaiás* és a *Jezsaiás* alakot, az általunk zsidó kontextusban várt *Jesája* alakot viszont nem. A két előforduló alak magánhangzói néha megnyúlnak vagy lerövidülnek. Itt a szerző vagy a nyomdász figyelmetlenségéről lenne szó? Az *Ézs.* jelzet szisztematikus szerepeltetése a III. könyv végén arra utal, hogy esetleg a megnyúlt magánhangzóval kezdődő névalak is létezett Klein Mór számára. További megfigyelésünk az, hogy a mű bizonyos részeiben (a szöveg fordításának bizonyos időszakaiban?) szisztematikusan az egyik, máshol (máskor) a másik dominál. Megint máshol, máskor a két alak véletlenszerűen bukkan fel egymás mellett, *szabad variációs* eloszlás szerint, semmiféle felismerhető logika nélkül.[4]

Az *Ézsaiás* alakot ismerjük, a *Jezsaiás* alakot kevésbé. Vajon miért fogalmazott így Klein Mór – jellegzetes babitsizmussal élve – „an-NO"[5]?

[3] Vö. I. 58 = 72; I. 83 = 97; I. 139 = 153; I. 159 = 173; I. 165 = 179 és különösen I. 176 = 190.

[4] Extrém hasonlattal élve: mintha Klein Mór télen az egyik alakot, nyáron a másikat, ősszel és tavasszal pedig az időjárás szeszélyeitől függő alakot használta volna. A jelenség a nyelvészetben jól ismert. Más nyelvekhez hasonlóan a magyar nyelvtan is számos ún. szabad variációt *(free variation)* mutat, például *fölött ~ felett*, *rollerral ~ rollerrel*, *dzsungelban ~ dzsungelben*. Leszámítva a beszédszituációtól és stílustól függő variánsokat, a variáció egy része dialektális, szociolektális *(inter-speaker variation):* az anyanyelvi beszélők egyik része ezt, másik része azt az alakot használja (kizárólagosan vagy dominánsan). De vannak olyan beszélők, akik mindkét alakot mondják *(intra-speaker variation):* a mentális nyelvtanuk sztochasztikus, mintha minden alkalommal feldobnának egy pénzérmét, hogy egyiket vagy másikat ejtsék-e ki. Vö. például Biró Tamás: Optimalitáselmélet és gyorsbeszéd. Egy nyelvtanmodelltől a beszéd modellezéséig, sőt a kísérletekig, in Bánréti Zoltán (szerk.): *Kísérletes nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIX,* Budapest, Akadémiai, 2017, 134.

[5] Babits Antal személyes e-mailje, 2017. február 22.

A latin Izajás, a görög Ézsaiás és… a német Jesaiás?

Kétezer év vallás- és nyelvtörténete ötvöződik abban, ahogyan egy-egy európai nyelv a közismert bibliai neveket napjainkban kiejti (Kustár: 2015). Egy készülő tanulmányomban bemutatom, hogyan jelent meg és terjedt el a latin eredetű, katolikus szóhasználatra jellemző *Izajás* alak és az erasmusi (itacizmust kerülő) görög kiejtésre épülő protestáns *Ézsaiás* mellett egy harmadik alak. Legkésőbb az 1790-es évek elejére datálható a *Jesaiás* alak megjelenése a magyar nyelvű írásbeliségben – szóban ennél régebben is létezhetett.

A három alakot az első szótagjuk szerint különböztetjük meg: *E-, I-* vagy *Je-*. További hangtani finomságokra is figyelemmel kell lennünk: az első szótag magánhangzójának hosszúságára, minőségére: *e* vagy *é* (ill. *i* vagy *í*), a második szótag nyitó mássalhangzója írás- és ejtési módjára (*s, z* vagy *zs,* ejtve alveoláris [s], [z] vagy posztalveoláris [ʃ] vagy [ʒ]), valamint arra is, hogy ha az *a* és *á* között nem *j* betű, hanem *i* szerepel, az esetleg egy önálló szótagot alkotó [i] hangot jelöl-e. De ezek a kérdések a továbbiakban csupán másodlagos jelentőségűek lesznek, a főszerepet a három „fő" névváltozat eloszlása játssza.

A héber יְשַׁעְיָהוּ (Jəšaˁjāhû) alakot idéző *Jesajas, Jesaja* forma már korábban elterjedt német nyelvterületen a *Lutherbibel* (1545) révén, annak ellenére, hogy a teofór név rövidebb alakja magában a Héber Bibliában nem használatos a próféta neveként. Hasonló nevű személyek megnevezésére valóban előfordul ez az alak a Bibliában is (Ezsd 8,7.19, Neh 11,7, 1Krón 3,21), és már a késő ókortól kezdve adatolt az, hogy a zsidóság ezzel a névvel hivatkozott a bibliai prófétára.

Egy készülő tanulmányomban amellett érvelek, hogy német hatásra, Észak- és Nyugat-Magyarországon, esetleg evangélikus kontextusban terjedhetett el a 18. században a *Jesaiás* alak, [jɛʃɒiaːʃ], [jɛʒɒiaːʃ], [jɛʃɒjaːʃ] vagy [jɛʒɒjaːʃ] kiejtéssel, a lutheránus német és a protestáns magyar kiejtés „ötvözeteként". A *Jésaiás, Jesaiás* írásmódra az első adatokat a 18. század utolsó évtizedéből találtam (Sándor: 1791, 98; Mindszenti: 1793), majd a reformkor idején nő meg a számuk (Szabó: 1825, 52; *Hasznos Mulatságok*, 1833. 11. 30., 352; *Közhasznu esmeretek tára* 1833. és 1834. években megjelent kötetei; Novák 1836: 292; 1839: 403–404). A 19. század során mintha a *Je-* kezdetű alakoknak lett volna egy felekezetsemleges funkciója is: tudományos és más szövegekben a szerző ezáltal elkerülhette mind a katolikus, mind a protestáns identitásjelölő nyelvi elemeket.

Az 1832. évi helyesírási reform előírja a kiejtést követő írásmódot az idegen eredetű – de magyarosodott – tulajdonnevek esetében is, és ennek hatására a következő években felbukkan a *Jezsaiás* alak (*Rajzolatok a társas élet és divatvilágból*, 1836, 717). A következő évtizedektől kezdve feltételezhetjük, hogy a *Jesaiás / Jesajás / Jezsaiás / Jezsajás* írásmódok valóban eltérő kiejtéseket

tükröznek. Ha egyazon szerző esetében ingadozik az írásmód, akár egyetlen művén belül is, az – ha nem sajtóhibáról van szó – akár ingadozó kiejtést is tükrözhet. Saját magam például a *fölött* ~ *felett*, *halakhikus* ~ *halákhikus* szavak kiejtésében ingadozom, és a szóhasználatomban megnyilvánuló szabad variáció minden bizonnyal tükröződik az írásaimban is – hacsak egy szerkesztő nem egységesíti az írásmódot.

A zsidó Jezsajás ifjúsága

A neológ *Jezsajás* alak lényegében egyidős a magyar-zsidó írásbeliséggel. Bloch Móric – a későbbi Ballagi Mór, még az evangélikus felekezetre történt áttérése előtt – 1840-ben segédkezik Schwab Löw (Arszlán) értekezésének magyarra fordításában. Talán itt találkozunk először zsidó szerző művében a *Jesaias* alakkal (Schwab: 1840, 28). Ezzel egy időben jelenik meg Bloch Móric saját műve *A' zsidókról*, benne a *Jesaiás* (Bloch: 1840, 17) és a *Jesaias* (uo. lábjegyzetben) alakokkal.[6] A következő évben az MTA levelező tagja által a tudós társaság folyóiratában megjelent cikke három *Jesaiás* alakot is tartalmaz (Bloch 1841: 364–365). Ezeket azonban helyesebb a felekezetsemleges „akadémiai *Jesaiás*" kategóriába besorolni, mert ezt a munkáját Bloch filológusként írta egy tudományos célközönségnek, nem pedig zsidóként a szélesebb közvéleménynek.

Ezt megelőzően, az 1830-as években Bloch Móric Nagyváradon, Pápán és Pesten is tanult, és közben publikált többek között a *Hasznos Mulatságok*ban is (de több évvel az 1833-ban megjelent *Jesaias* alak után). Kevés adat áll rendelkezésünkre ahhoz, hogy felgöngyölítsük, pontosan hol, mikor és miért tette magáévá a *Jesaiás* alakot. Mivel a harmincas években még nem vált teljesen magyarrá az oktatás nyelve, ezért az informális tanulási formák és a személyes beszélgetések is jelentős mértékben alakíthatták az ifjú Bloch Móric szókészletét.

Következő szerzőnk Löw Lipót, aki Nagykanizsán *Jesájás korunk tanítója* címmel tartott, majd publikált zsinagógai beszédet V. Ferdinánd születésnapja alkalmából (Löw: 1845). Ugyanezt az alakot használta a későbbiekben is, például a *Magyar Zsinagóga* első füzete mottójában.[7] A Sellyén tartott tábori beszéde kinyomtatott szövegében egy ékezet hiányzik: „el kell mondanunk Jesaiással…

[6] Köszönöm Hidvégi Máténak, hogy felhívta a figyelmemet mindkét adatra, és a forrásokat is a rendelkezésemre bocsátotta.

[7] Pápa, 1847, a ref. főiskola betűivel. Uo. lásd még 28. oldal, a főszövegben és a lábjegyzetben is (köszönet Hidvégi Máténak).

(Jesajás 21:12)" (Löw: 1848, 12). Egy későbbi példában az első szótag is kap ékezetet: *Jésajás*, valamint *Jésaj.* sziglum (Löw: 1866, 3, 5, 8, 9, 12).[8]

Fia, Löw Immánuel átveszi apja szóhasználatát, de a kor helyesírásához illeszti azt,[9] amikor a *Jézsajás*, rövidítve *Jézsaj.* formát választja, legalábbis a 19. században megjelent műveiben (Löw I.: 1874, 13, 24; Löw I.: 1879, 9). Az 1870-es évektől kezdve robbanásszerűen megugrik az elérhető és kutatható magyar-zsidó írásbeliség – és ezzel párhuzamosan adatolható a *Jezsajás* alak elterjedése is. Ha Löw Lipót mintáját követték a korabeli neológ rabbik, akkor különösen fontos feltárnunk azt, honnan és miért vette ő át ezt a formát. Bloch Móriczól esetleg? A korabeli írott nyelvből? Vagy azokban a körökben használták, ahol elsajátította a magyart?

Löw Lipót a pozsonyi evangélikus líceumban tanult (Durovics–Keresztes: 2018, 409). Ekkoriban, az 1830-as évek második felében, a líceum tanítási nyelve még a latin (a legalsó osztályokban a német) volt, a magyar nyelvet csak az 1840-es évek közepén vezetik majd be kizárólagos oktatási nyelvként (Markusovszky: 1896, 449). Az első magyar nyelvű érettségi vizsgáig az 1860-as évekig kell várni, de még ezt követően sem szorul ki teljesen a német a tanórákról (Rébay: 2017, 196). Azonban már a 18. században volt „magyar nyelvi tanfolyam", és a 19. század elejétől kezdve a nem magyar anyanyelvű diákok tanulhatták azt „rendkívüli tantárgyként". Sőt önszorgalomból „hol egyik, hol másik tanulótársuk lakásán összejöttek és a magyar írókat olvasgatták" (Markusovszky: 1896, 421). Löw Pozsonyból a Pesti Királyi Tudományegyetemre ment, amelynek oktatási nyelve 1844-ig hivatalosan a latin, azonban magyar és német nyelvű előadások is voltak már a 19. század elejétől kezdve (Molnár: 2014, 51). Löw későbbi munkássága fényében valószínűsíthetjük, hogy mind Pozsonyban, mind Pesten nyitott volt a magyar nyelvű impulzusokra. Ha fenntartható az a hipotézis, hogy a *Jezsaiás* alak evangélikus eredetű, akkor Löw Lipótnak Pozsonyban kellett elsajátítania ezt az alakot, mert a pesti (katolikus) teológiai karon az *Izaiás*, *Izajás* alakokkal találkozhatott csak elméletben. Kimutatható azonban, hogy ezekben az évtizedekben a névalakok kevésbé tükrözték a beszélő vagy szerző felekezetét. Ráadásul a soknemzetiségű Pesten Löw több felekezet képviselőjével is diskurálhatott.

[8] Mint arra Hidvégi Máté felhívta a figyelmemet, ugyanez a névforma fordul elő az egyenjogúsítási törvény kapcsán elmondott homíliájában (kiadva: Pest, Emich Gusztáv, 1868) és más, ekkoriban kiadott beszédeiben is.

[9] Hidvégi Máté rámutat arra is, hogy Löw Immánuel még akkor is megváltoztatja a névalak helyesírását, amikor atyja műveiből idéz („És 1848-ban Szegeden Jézsajás prófétával szólt…", *Szegedi Hiradó,* 1876. február 11., 3).

A legvalószínűbb narratíva az, hogy sok impulzus érhette a fiatal Löw Lipótot, és ezek eredőjeként kezdte el használni a *Jesajás* (legkorábban *Jesájás*, később *Jésajás*) alakot.

Jesája színre lép

A *Löw Lipót végtisztessége* (Szegedi Izr. Hitközség, 1876) című kiadványban[10] Steinhardt Jakab a *Jesajás* (24, n. 3) Klein Mór pedig a *Jézsajás* (117, n. 4) alakot használja. Mivel a kötet más alakot nem tartalmaz, nem zárható ki a szerkesztő (részleges) egységesítési törekvése sem; de valószínűbb az, hogy az írásmódok a két rabbi által leadott szövegek betűhív közlései. Klein Mór ekkoriban talán már dolgozik *A tévelygők útmutatója* fordításán, melyben, mint láttuk, gyakori a *Jezsaiás* alak. Steinhardt Jakab aradi rabbi pedig az elsők között prédikált magyarul, Löw Lipót után egy évvel, 1845-ben (Komlós: 2008, 34). Bár tőle más forrást nem találtam, valószínűleg ő is rendszeresen használta ezt az alakot. Nem érdemes tehát feltételezni, hogy a saját stílusuktól eltérve, az elhunyt iránti tiszteletből követték volna Löw Lipót szóhasználatát. (Ezzel a jelenséggel a későbbiekben találkozunk, de az ellenkezőjével is.) Még az is beleilleszkedik a narratívába, hogy az idősebb Steinhardt használta a korábbi hagyományt követő, *s*-betűs alakot, míg a fiatalabb Klein a [ʒ] hangot konzekvensebb módon jelölő helyesírást – akárcsak a két Löw.

A neológ rabbik között rendkívül elterjedt a *Jezsajás* alak a 19. század utolsó évtizedeiben és a 20. század nagyobbik részében, még ha többük szóválasztása ingadozott is. Tanulmányomat Klein Mór ingadozásával kezdtem a *Jezsaiás* és az *Ezsaiás* alakok közt egyetlen művében. Néhány évvel később a *Jesája* névváltozat is felbukkan egy cikkében, méghozzá egy visszaemlékezésében Löw Lipótra (Klein: 1886, 116). Kohn Sámuel is használta a *Jezsajás* alakot (1886, 654), de nem konzekvens módon. Egyetlen művében megtalálható a *Jésaj.*, a *Jesáj.* és a *Jézsajás* is (1881, 9 n. 3, 135 n. 3, 133), máshol pedig az *Ézsajás*, *Jezsajás*, *Ezsajás* és *Jesajás* (1889, 96 n. 1, 105 n. 5, 110, 264). Tekintsük Krausz Sámuelt, aki „a híres kievi héberkommentárokkal kiadott Bibliában a Jezsájás-kommentárt" írta (Ujvári: 1929, 514). Ő maga is így fogalmaz: „Héber Jezsajás-kommentáromat Bacher nézte nyomtatásban át és Bachernek ajánlottam" (1910, 108). Rabbijelöltként viszont még az *Ezsajás* és a *Jesája* alakot használta egyazon tanulmányában (Krausz: 1890, 399, 457, 520, 526, 579). Szemináriumi dolgozatok tárgya lehetne annak nyomon követése, hogyan alakult egy-egy neológ rabbi életművében a három alak használata.

[10] Köszönet Hidvégi Mátének, aki a kötetre felhívta a figyelmemet, és fényképeit a rendelkezésemre bocsátotta.

Kecskeméti Lipót talán az, aki legtudatosabban és legkonzekvensebben használja a névalakokat. Mint a magyar nyelv, irodalom és identitás egyik legodaadóbb híve a neológiában, ragaszkodott a több évszázados *Ezsajás* alakhoz. Egyedül a mássalhangzóértékű [j] utal arra, hogy a héber, nem pedig a görög vagy latin hagyományból indul ki – ezért nem *Ezsaiás*, [i]-vel kiejtve. Nem mond ennek ellent az, hogy a *Jesája* alakot használja akkor, ha nem a prófétáról, hanem azonos nevű középkori vagy újkori zsidókról van szó (Kecskeméti: 1913, 86, 112, 117 stb.). A prófétáról szóló kimagasló munkájának címe is *Ezsajás* (Kecskeméti: 1935). Ebben alkalmanként felbukkan a héberből átírt *Jesájáhú* alak is (a *Jesája*, *Jesaja* csak ott, ahol a próféta névrokonairól van szó, ill. német nyelvű szakirodalomról). Egy alaposabb elemzés fogja csak kimutatni, hogy mikor használja Kecskeméti a héber névformát. Első benyomásom az, hogy Kecskeméti, a bibliakritika egyik leghatározottabb neológ képviselője, ezzel különbözteti meg a történeti személyt a szerkesztési folyamat révén létrejövő irodalmi alaktól.

Kecskeméti Lipót mellett Bacher Vilmos az, akinél nem találtam meg a *Jezsajás* névváltozatot, de ő mintha szisztematikusan a *Jesaja, Jesája* alakot használná (például Bacher: 1885, 8, 25 stb.; Bacher: 1896, 4–5, 14, 65 stb.; Bacher: 1914, 65 n. 3, 77[11]). Az IMIT Biblia szerkesztőbizottságának az elnökeként valószínűleg az ő döntése volt az is, hogy abban a *Jesája* alak szerepeljen, hiszen a szerkesztőbizottság többi tagja, Löw Immánuel, Kohn Sámuel, Bánóczi József és Krausz Sámuel (Balogh: 2011, 228), mint láttuk, többségükben a *Jézsajás* alakot is használták. A három nagy próféta könyveit fordító Neumann Ede nagykanizsai rabbi is máshol az *Észajás* (Neumann: 1884, 219; 1894, 50, 54, 56 stb.) vagy a *Jézsajás* alakkal (Neumann: 1931, 5) élt.

Viszont Bachernak és Bánóczinak határozott álláspontja volt ebben a kérdésben. Már 1886-ban előkészítenek egy új zsidó bibliafordítási projektet, amelynek irányelveit is bemutatják a kettejük által szerkesztett *Magyar-Zsidó Szemlé*ben. Többek közt ezt olvashatjuk tőlük: „A tulajdon- (földrajzi és személy-) nevek átírásában a következő elv biztosítja az egyöntetűséget: a mely nevek nyelvünkben honosak, magyarosan iratnak, tehát: Egyiptom, Jordán, Jeruzsálem, Eufrates, Mózes, Áron, Jób, Ezsajás, stb. A nemhonos neveket keleti (szefárdi) kiejtés szerint irjuk" (Bacher–Bánóczi: 1886, 678). Tehát ekkor még a magyarban honos *Ezsajás* alakot választották.[12]

Négy évvel később Bacher Vilmos az *Ezsajás*ra már nem emlékszik, a *Jézsajás*ról nem is tud, az *Ésaiás* ellen érvel, és implicite ahhoz készíti elő a terepet, hogy az

[11] A sok *Jes.* sziglum mellett becsúszik egyetlen *Jezs.* (Bacher: 1914, 29), talán nyomdahibaként, ebbe a posztumusz megjelent, azaz a szerző által már át nem olvasott dolgozatba.

[12] Viszont Bacher már ezekben az években is a *Jesája* alakot használja a *Magyar-Zsidó Szemlé*ben, mind saját cikkeiben, mind a névtelen (szerkesztői) anyagokban, például a *Vegyes* rovatban.

általa használt *Jesája* alak váljék standarddá a magyar zsidó szóhasználatban. Kardos Albert – ekkor még szentesi, rövidesen debreceni magyartanár, később gimnáziumi igazgató, nem mellesleg Wellhausen magyar fordítója – kritikát intéz a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőihez a bibliai nevek magyarsága tárgyában (Kardos: 1890). Véleménye szerint a folyóirat „kitűzött feladatával, hogy a zsidó tudományt magyar nyelven és magyar szellemben meghonosítsa és terjessze", ellentétes az, hogy szerzőinek „megengedi, hogy a bibliai nevek magyar írásában és ejtésében valóságos forradalmat vigyenek végbe". Példákat sorol fel – *Izraél* helyett *Jiszráél*, *Izsák* helyett *Jiczchák*, *Jeruzsálem* helyett *Jerusolaim* stb. – bizonyítandó, hogy a folyóirat „irtó háborút indított a magyar biblikus nevek" ellen, mert „nem tudják, vagy megfeledkeznek arról, hogy a magyar nyelvű bibliának körülbelül félezredes múltja van". Hozzászólását a négy évvel korábban beharangozott bibliafordításra tett utalással zárja: „a munkának mégsem jósolhatok teljes sikert, ha a fordítók is azon felfogásnak hódolnak, amely a bibliai nevek használatában nyilvánul meg, ha ők is tabula rasának tekintik a magyar biblia-fordítás terét, ha ők is figyelmen kivül hagyják azon jogokat, és megtagadják azon eredményeket, amelyeket a magyar nyelv és szellem ezen területen egy félezred alatt szerzett és kivívott". Erre Bacher (1890) mint a folyóirat főszerkesztője és a korábbi bibliafordítás egyik indítványozója a válaszában cáfolja, hogy a magyarban bevett bibliai neveket héberesen jelentették volna meg, és a tudományos „pedantéria" csak a kevésbé ismert nevek átírására jellemző. A két kategória közötti határmezsgyén azonban „az egyéni tapintatnak és izlésnek kell tért engedni, legalább addig, mig valamikor a magyar zsidóság keblében létesült és általa elismert magyar bibliafordítás a tulajdonnevek átírásában is fogja tekintélyét érvényesíteni". Ugyanis „a protestáns és katholikus bibliafordításoknak nem tulajdoníthatjuk azon tekintélyt, hogy szerintük szabályozzuk a nem közkeletű bibliai neveknek átírását", különösen akkor, ha ezek „lényegesen eltérnek egymástól". Példaként mindjárt „azon nagy prófétának a nevét, kit Jesájának mond a héber szöveg", hozza, aki Károli szerint *Ésaiás*, Káldinál viszont *Izaiás*. Erre és a hasonló példákra nézve Bacher szerint „a magyar nyelv szelleme vajmi kevés döntési joggal bír", hanem „a »hebraea veritas« tekintendő döntőnek". Zsidóként, „mint akik első sorban a héber szöveget tekintjük szentirásunknak", jogunkban áll – írja Bacher –, hogy az idegen szavak átírásának szabályai szerint „az eredeti héber kiejtését legjobban kifejező alakban" írjuk a tulajdonneveket.

Ezzel a gondolatmenettel én a *Jesajáhú* alakot vezetném le, amelyet Kecskeméti Lipótnál (1935) láttunk. Azonban Bacher Vilmos és az IMIT Biblia hatására a *Jesája* alak terjed el innentől kezdve. Pedig a próféta neve ebben a formában nem is fordul elő a Bibliában.

Jezsajás, Jesája és Ézsajás egymással küzdenek

Lehetséges, hogy a *Magyar-Zsidó Szemle* szerkesztőinek változó szokásai magyarázzák, talán a szedő figyelmetlensége, de még Goldziher szóhasználata sem tűnik egységesnek. A *Magyar-Zsidó Szemlé*ben 1884-ben megjelent híres *A biblia tudomány és a modern vallásos élet* című cikke a *Jezsajás* alakot hozza (Goldziher: 1884, 90, 91). Négy évvel később azonban az ugyanott megjelent *A zsidóság lényege és fejlődése* című, hasonlóan jelentős előadássorozata már keveri az alakokat: *Ézsajás* (Goldziher: 1888, 66), *Jesajás* (uo. 261), *Jezsajás* (uo. 8, 139, 152, 154).

Áttérve a 20. századra, a *Magyar zsidó lexikon* (Ujvári: 1929) mindhárom alakot tartalmazza, de messze a *Jesája* a leggyakoribb és a szerkesztők által preferált változat. A rövidítések jegyzéke szerint: „Jes. = Jesája (Ézsaiás)". A prófétáról és könyvéről szóló szócikk *„Jesája, (Jesájóhu, Ezsaiás)"*, az ortodox zsidó és a protestáns alak feltüntetésével zárójelben, de a *Jezsajás* alak ignorálásával. A szócikk szerzője F. M., vagyis Fényes Mór. Ő további négy olyan szócikket jegyez, amely tartalmazza az *Ézsajás* alakot (többször a *Jesája* alakkal együtt). Ugyanez az eloszlás jellemzi egyébként leghíresebb művét is, amelyben a prófétánkról szóló fejezet címe: *Jesája (Ézsajás)*, és a fejezeten belül végig a *Jesája* névalak szerepel (Fényes: 1931, 226). Más művei viszont keverik a *Jesája*, *Ézsajás* és *Jézsajás* alakokat (Fényes: 1901, 1929). A *Magyar zsidó lexikon*ban a *Jezsajás* alak összesen még öt további szócikkben szerepel, ebből négyet Friedmann Dénes újpesti rabbi jegyez.

Heller Bernát általában a *Jesája* névváltozatot használta, még ha mestere (Goldziher), tanítványa (Scheiber) és kortársai közül is sokan „jezsajásisták" voltak. A Rabbiképző Blau Lajos által szerkesztett jubileumi évkönyvében (Budapest, 1927) a „theológiai előadások jegyzékét" bevezető rövidítéslistában (43) ezt találjuk: „Jes. = Jezsajás". Jakab Jenő rabbijelölt *Jezsaiás könyvének anonymus perzsa fordítása* címmel írja bölcsészdoktori értekezését 1932-ben, amelyet a *Magyar Zsidó Szemle* is közöl. Molnár István rabbijelölt bölcsészetdoktori diszszertációjának címe *Deutero Jezsajás* (Budapest: Gewürcz Ny., 1936).

Két évvel korábban a *Magyar Zsidó Szemle* Hevesi Simon rabbinikus működésének 40. évfordulóját ünnepli. Scheiber Sándor (1934) dolgozza fel az ünnepelt irodalmi munkásságát: „A szentírás marad azonban tudományos, irodalomtörténeti munkásságának is főtárgyául. Mózes, Jesaiás, Jeremiás, Ezekiel, Cefanjah, a zsoltárköltő király, Bölcs Salamon, Jób, Énekek éneke, Kohelet könyvei…" (121). Figyeljük meg a bibliai könyvek eklektikus megnevezését. A bibliográfiában a 263. és 264. tétel egy-egy műfordítás, amely a *Múlt és Jövő*ben jelent meg 1922-ben, előbbi *Ézsaiás próféta beszéde. II–IV. f.*, utóbbi *Példázat a szőlőkertről.*

Ézsájás. 5. f., majd 1923-ból két hasonló tétel (290–291) az *Ezsajás* alakot tartalmazza. Viszont amikor Presser Béla idéz Hevesi Simon beszédeiből, akkor a *Jezsajás* formát találjuk. Legszebb az a történet, amelyet Kálmán Ödön közöl a gyermek Hevesi Simonról (Kálmán: 1934, 95). „Kis epizódot őriz a családi tradíció. Héberben jártas vendég ült asztaluknál, ki tórát kezdett mondani: Jesaje novi sógt (így szól Jezsájás próféta). צדק לבשתי וילבשני … Hevesi rögtön közbevág: ezt nem mondja Jesaje novi sehol! … Nem Jesajében, hanem Ijevben (Jób) áll!" Az anekdotában szereplő jiddis alakot Kálmán Ödön a *Jezsájás* formával adja vissza. Egyúttal ízelítőt kapunk abból a szociolingvisztikai háttérből is, ahonnan a neológ rabbik egy része származott.

A korabeli zsidó értelmiségiek – nem rabbik – közül említsük meg Szabolcsi Bencét, aki vizsgált műveiben és fordításaiban mind a *Jezsajás*, mind az *Ézsajás* formát használta, néha keverve is őket (Dubnov: 1934, 39; Szabolcsi: 1999, 111, 112, 147, ill. Dubnov: 1934, 38–39, Szabolcsi: 1999, 97) – hacsak nem a szedő figyelmetlenségéről van szó. Édesapja halála napjáról ezt meséli egy interjúban: „Kívánságára Jézsaiás könyvéből olvastunk fel egy fejezetet" (*Új Élet*, 1965. 08. 15., 5).

A kevésbé közismert szerzőkhöz köthető *Jesajas* korpusztalálatok közül érdekes például Hajnal Dávid bölcsészetdoktori értekezése a nyelvhasználatról (1899, 43). Ő Streicher Dávid néven született Ungváron, szülei Streicher Sámuel és Guttmann Netti, és a *Magyar zsidó lexikon* is említi (Ujvari: 1929, 838). A *Magyar történeti szövegtár* korpusza[13] talált egy *Jesaiás* alakot Kertész Manó (1881–1942) nyelvészeti munkájában (1933, 4) is. Az ország másik végén, a Zala megyei Orosztonyban született nyelvész, középiskolai tanár többek közt finnugor mondattannal és a magyar szókincs történetével foglalkozott, élete végén a Zsidó Gimnáziumban is oktatott (Ujvári: 1929, 476–477; Kenyeres: 1967, I. 910). Mindketten olyan értelmiségiek voltak, akiknek a tudományos érdeklődése is igazolja, hogy érzékenyek voltak a nyelvhasználatra. Mindketten távolabb álltak a biblikus, rabbinikus világtól, de gyermekkorukban izraelita hittanra járhattak, és később is laza kapcsolatban maradtak a zsidó kultúrával. Ezzel függhet össze, hogy mindketten a *Jesajás* formát használták (bár eltérő helyesírással).

A korpuszvizsgálat alátámasztja, hogy az iskolai hittan fontos szerepet játszhatott a *Jézsajás* alak elterjedésében. Mind az *Arcanum Digitális Tudástár*, mind a *Hungaricana Közgyűjteményi Portál* nagy számban tartalmaz digitalizált iskolai értesítőket ebből a korszakból, és a találatok jelentős hányada iskolai tantervekből, méghozzá izraelita hittanórák leírásából származik. Ezek szerint

[13] Ugyanez a korpusz még feldobja Kroó György (1989) cikkét is. Ha megnézzük a forrást, kiderül, hogy a *Jezsajás*/*Jézsajás* mindhárom előfordulása idézet Szabolcsi Bencétől az 1930-as évekből. Az azonban jelzésértékű, hogy Kroó nem jegyzeteli meg ezt a számára is evidens formát, miközben a *Bál Sem*-et javítja *Baál Sém*-re (39, n. 1).

országszerte *Jezsajás* prófétáról tanítottak, például Neumann Ede[14] (1908), Frisch Ármin (1903) és Fényes Mór (1901, 1929)[15] tankönyveiből. Nem szükségszerű, hogy a tanár kövesse a tankönyv terminológiáját, és az sem, hogy a vidéki neológ iskolák átvegyék a Pesti Izraelita Hitközség tankönyveit – de a jelek szerint, legalább részben, ez történt.[16] Ezzel magyarázható, hogy a korabeli „átlagos" neológ zsidó fülében a próféta neve *Jézsajás* alakban csengett.

A jelenséggel még a 20. század végén is találkozunk. Az *Új Élet* hasábjain Halmos Sándor (1997, 1) kétszer is használja a *Jesaiás* alakot egyetlen rövid beszámolójában – méghozzá a Református Világszövetség debreceni gyűléséről írva, ahol viszont inkább az *Ésaiás, Ézsaiás* alakot hallhatta.[17] Hegedűs Géza (1980, 6) egy jegyzetében egy 1704-es kiadású Károli Gáspár – Szentzi Molnár Albert-féle bibliakiadást említ. A régi nyomtatványt olvasva a szerző eszébe jut egy idézet a gimnáziumi hittanórákról, héberül, askenázi kiejtéssel. Eközben – önmaga sem reflektál erre – a prófétára *Jezsajás*ként hivatkozik, bár az 1704-es kiadásban *Éſaiás* formában kellett olvasnia a próféta nevét.[18]

Ortodox zsidó körökben – ahogy azt már a fiatal Hevesi Simonról szóló anekdotában is láttuk – a bibliai héber névnek vagy annak rövidült alakjának a jiddises vagy askenázi kiejtése terjedt el: *Jesáje*, *Jesájóhu*, *Jesájóhü* stb. Singer Leo *Kiccur Sulhan arukh*-fordításában: *Jesájóhu* (Ganzfried: 1988, vol. 1, 26 [6:1]), habár *Jirmijáhu* (vol. 1, 8 [1:5]), *Micha* (vol. 1, 13 [3:1]) és *Ijób* (vol. 1, 365 [63:2]) nem tükrözik pontosan az askenázi kiejtést. Az egykori budapesti orthodox izraelita polgári iskola vallástanára tankönyvében – melyet fia adott ki Izraelben – viszont már a modern kiejtést követő *Jesájáhu* alak szerepel (Löwinger: 5750, 119–120).

[14] Azonban amikor még pályája elején, 1884-ben Neumann Ede közli a nagykanizsai hitoktatási tantervét, akkor az *Ézsajás* formát használja (Neumann: 1884, 219).

[15] Fényes Mór jellegzetessége az *Ézsajás* és *Jesaja* alakok párban való megjelenése (1901, 66; 1929, 42; 1931, 226, 318), amelyet a *Magyar zsidó lexikon* kapcsán is láttunk már. A Pesti Izraelita Hitközség tanfelügyelőjeként a tankönyvsorozatot szerkesztő, a kötet címlapján is feltüntetett Munkácsi Bernát (Bányai: 2011, 290) nyúlhatott bele helyenként a szövegbe, és ezért tartalmazzák ezek a kötetek a *Jesajás* (1901), ill. a *Jézsajás* és *Jézs.* (1929) alakokat is, a (véletlenül?) meghagyott *Jesája* mellett.

[16] Bányai (2011, 290) bemutatja a tankönyvsorozat létrejöttét, és hozzáteszi: „átvette a pesti gyakorlatot [tantervet és tankönyveket – B. T.] jónéhány vidéki hitközség, de legalább ennyi kitartott saját korábbi gyakorlata mellett".

[17] A magyarországi reformátusok körében már az *Ézsaiás* alak dominált, de a mottót „főleg a déli félteke református egyházai" óhajtották, és körükben még az *Ésaiás* alak lehetett az elterjedtebb. Vö. *Reformátusok Lapja*, 1997. augusztus 24., 3; Fazakas Sándor: Húsz éves a Debreceni Nyilatkozat, *reformatus.hu* 2017. augusztus 4. https://regi.reformatus.hu/mutat/13960/ (Letöltés: 2024. augusztus 30.); Dr. Békássy N Albert: 1997 – Hittudományi tanácskozás. https://nyemrlsz.newlights.info/index.php/esemenyek/hittudomanyi-tanacskozasok/143-1997-hittudomanyi-tanacskozas (Letöltés: 2024. augusztus 30.)

[18] RMK I 1685, vö. https://real-r.mtak.hu/615/ (Letöltés: 2024. augusztus 30.); Biró (2024, 13).

Groszberg Jenő (1965, 2), az Ortodox Rabbitanács tagja ezzel szemben a *Jezsajás* alakot használja az 1960-as években az *Új Élet* hasábjain. Vajon előbbi egy izraeli, utóbbi pedig egy neológ közegbe kívánt a szóválasztás révén beilleszkedni?

A *Jezsajás* nem terjedt el utónévként, de nyomokban felbukkan *Szatmárvármegye Hivatalos Lapjá*ban (1904. június 2., 310). Rimler Károly nagyváradi polgármester körözteti „Kohn Sándort (Jézsaiást), Lőwinger Katalin férjét". Az 1920-as évekbeli *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék*ben pedig bizonyos Weisz Sándorról tudjuk meg, hogy hivatalos neve a cégbejegyzés szerint Weisz Jesajas: „Weisz J. termény- és takarmánykereskedő, czégb. Weisz Jesajas, közéletben Sándor, széna-, szalma-, takarmány- és terménykereskedő, V, Rudolf-rakpart 7."

Jezsajás hanyatlása

Ahogy láttuk, a *Jezsajás* alak még élt és virult az 1930-as években, de az 1940-es években mintha fordulat, legalábbis eltolódás állt volna be, és az 1950-es évektől a rabbik új generációja – Scheiber Sándor kivételével – a *Jesája* alakot kezdi el tudatosan használni.

A *Vidéki Rabbikar Körlevele* című, gépelve sokszorosított kiadványban, melyet Schindler József szegedi főrabbi szerkesztett 1954-ben és 1955-ben (Schindler: 1954–1955), a korabeli neológ rabbik jelentettek meg írásokat. 1954-ben kizárólag a *Jesája* alakkal találkozunk.[19] 1955-ben viszont előfordul a *Jesaiás* forma Lőwenheim Miksa tanulmányában (159). Richtmann Mózes németesen, ékezet nélkül gépeli a *Jesaja* alakot (196).

Schmelzer Hermann Imre ezekkel a szavakkal emlékezik vissza ugyanezekre az évekre: „A Szentírás területén [Scheiber Sándor] teljességükben tanította az ún. »klasszikus« prófféták szövegeit (Jesaja, Jirmijahu, Jechezkel)" (Schmelzer 2014: 211). Minden bizonnyal a Sankt Gallen-i főrabbi saját (korabeli? későbbi?) szóválasztási ízlését tükrözi ez a mondat, amelyben a szerző a héber neveket írja át, és ezek sorában szerepel (ékezetek nélkül) a Jesaja alak. Jeshurun Élijahu (Szabó Ödön), aki a neológia konzervatív, cionista-nemzeti szárnyát képviselte, a Jeshája próféta kifejezést használta (Szabó: 1942, 61–62).

[19] 30. és 90. oldalak (Schweitzer József), 87 (Scheiber Sándor, szinte azonos Scheiber 1955-tel), 121 (Klein Tibor). Előfordulnak még a *Jösájó* és *Jesájó* alakok egy, Singer Ödön által askenázi kiejtéssel átírt, héber nyelvű midrási idézetben (36). A *Jes.* rövidítést használja Schweitzer (5), Komlós Ottó (34, 79 és 116), Gleichmann Emil (35–36), Singer (36). Ezt találjuk Bacher Vilmos Löw Lipót „auheljának [sic!] felavatásakor a szegedi temetőben 1876. október 19.-én" elmondott kiadatlan beszédének közlése során is (133). Nem tudhatjuk, hogy a sziglum Bacher kéziratából származik-e, vagy a szöveget közreadó szúrta-e be a bibliai helyet.

Jólesz Károly viszont egyetlen művén belül is keveri az alakokat (Jólesz: 1993): „»Házón J'sájáhú ben Ámóc« (»Jesájának, Ámóc fiának látomása«)" (197, *Sábbát házón* kapcsán), „Jesája próféta (…) Jes. 40" (197, *Sábbát náhámú* kapcsán), de a bibliai könyvek felsorolása kontextusában: „J'sájáhú (Jezsajás)" (233) és az *Áv hó 9.* szócikkben: *Jezsajás könyve* (háromszor, 22–24). Nehéz eldönteni, hogy ezeket a szócikkeket élete különböző fázisaiban (eltérő kontinenseken) írta-e, jelentőséget tulajdonított-e az eltérő névváltozatoknak, vagy szabad variációban használta-e ezeket az alakokat. A *Sábbát Házón* szócikk (Jólesz: 1993, 197) néhány évvel később megjelenik enyhén átfogalmazott formában az *Új Élet* hasábjain is (1995. 08. 01., 4): „ezen a szombaton Jezsajás próféta könyvének első fejezetét olvassa fel a máftír. A fejezet ezen szavakkal kezdődik: »Házon Jesájáhu ben Ámoc, Jesájáhu Ámoc fiának látomása.«". Vagy a szerző, vagy a szerkesztő egészítette ki az első mondattal a lexikonszócikket, és nem ügyelt arra, hogy a próféta neve egységes módon jelenjék meg.

Hahn István fiatalkorában még használta a *Jézsajás* formát, például a *Zsidó ünnepek és népszokások* című munkájában. Azonban legtöbbször a *Jesája, Jesájáhu* alakokat találjuk nála (például Hahn: 1942; 1948; 1946, 6, 187).[20] A Rabbiképzőből való távozását követően viszont valószínűleg kizárólag az *Ézsaiás*/*Ézsajás* névváltozatot írta le, mivel ekkoriban ez számított a magyar kultúrában és tudományban leginkább elterjedtnek (szembeállítva a kimondottan katolikusnak tekintett *Izajás* alakkal) (Hahn: 1980, 108; Hahn in Rapcsányi: 1981, 300).

Ugyanebben a kötetben, akárcsak sok további művében, Scheiber Sándor a *Jezsajás* alakot használja (Scheiber in Rapcsányi 1981, 109–110, 233).[21] Példák helyett álljon itt csak néhány kivétel: Scheiber (1952, 5: „*Jesája három kérdése*"); Scheiber (1982, 389 – a *Folklór és tárgytörténet*ben is „*Jesája*-kommentár"). A tárgyalt próféta korából származó sírfeliratról író Scheiber az ötvenes években a *Jesája* alakot használja: a *Vidéki Rabbikar Körlevele* (Schindler: 1954) még egy zárt körnek szóló első fogalmazvány volt, de a *Studia Antiquá*ban megjelent cikk (Scheiber: 1955, 301) tudományos célközönsége nem indokolja a *Jesája* névváltozatot. Talán Scheiber a történeti személyt különbözteti meg az irodalmi személytől, a prófétai könyv szerzői énjétől (Hidvégi Máté felvetése)? Ha így van, később miért szerepel *Jezsajás* ugyanebben a kontextusban (Rapcsányi: 1981, 110)? Feladvány a Scheiber-kutatóknak.[22]

[20] Említésre méltó a korábbiak fényében, hogy Hahn a Pesti Izraelita Hitközség holokauszt utáni új tankönyvsorozatában is a *Jesája*, *Jesájáhu* alakokat használja.

[21] Hidvégi Máté személyes közlése szerint Scheiber ezt a névváltozatot *Jézsajás* alakban, tehát hosszú első magánhangzóval ejtette ki.

[22] Nem sorolandók ide azok az esetek, amikor Scheiber nem a prófétáról, hanem egy hasonló nevű későbbi személyről ír (például *Lézer ben Jesája*: Scheiber: 1965, 5).

Biró Tamás

Jezsajás emlékezete a 21. században

Tanulmányom elkészítéséhez az alapötletet egy Schőner Alfréddal folytatott beszélgetés adta. Tőle hallottam először azt, hogy Scheiber Sándor az óráin a *Jezsajás* szóalakot használta. Bevallom őszintén, ez az információ engem akkor nagyon meglepett, egészen addig csak az *Ézsaiás*/*Izajás*/*Jesája* szóalakhármast ismertem mint a magyar nyelv három religiolektusának legjellegzetesebb „sibbóletjét", identitást kifejező nyelvi jegyét.[23]

Több olyan személyt kerestem meg, akik velem ellentétben jól ismerték Scheiber Sándort, esetleg tanítványai voltak. A válaszokból feltűnt, hogy az informánsok egy része még négy évtized múltán is élénken visszaemlékezett Scheiber – általuk jellegzetesnek érzékelt – szóhasználatára, míg mások már nem emlékeztek erre. Utóbbiak számára (talán már ott helyben is? vagy csak az idő múlásával?) a *Jezsajás* alak hangzása beleolvadt az *Ézsaiás* alakba. Volt, aki viszont így válaszolt: „fel sem tűnt nekem, hogy én is Jezsajásnak ejtem a próféta nevét, nyilván scheiberi hatásra".

Schőner Alfréd szerint Scheiber szóban kizárólag a *Jezsajás* alakot használta. Amikor Scheiber nyaki műtétjét követően egy-két szemeszteren keresztül Schweitzer József helyettesítette, ő is *Jezsajás*t mondott. Rajta kívül Schőner Alfréd még Benoschofsky Imrét említette, aki hagiografát és zsidó filozófiát oktatott Schőner évfolyamának. A 613 parancsolat lényegéről szóló, Szimláj rabbi nevéhez kapcsolt gondolatmenet (Bab. Talmud *Makkot* 23b–24a) kétszer is idéz a prófétánktól, akire Benoschofsky – Schőner visszaemlékezése szerint – konzekvensen *Jezsajás*ként hivatkozott.[24]

Ez az emlék érthetővé teszi, hogy Schőner Alfréd (2016, 1) miért használja váratlanul a *Jezsajás* alakot a 613 parancsolatról szóló talmudi szakaszban: három és fél évtizeddel Benoschofsky halála után Schőner ezzel a névformával idézi meg egykori mesterét, az óráit. Alig észrevehető módon emléket állít neki. Hasonló tudatos döntésként értelmezhető Schőner Alfréd szóválasztása Scheiber kapcsán egy vele készült életútinterjúban is: *„»A Scheiber.« Ez a kiemelés is hangsúlyozza, hogy nemcsak az én fejlődésemre vagy emberré válásomra tett*

[23] A témakört és a jelen tanulmányban leírt néhány adatot érintettem egy korábbi tanulmányomban is (Biró: 2024).

[24] Érdekes azonban, hogy Benoschofsky nem használja ezt az alakot például a *Zsidóságunk tanításai* című munkájában: „Jesája, vagy ahogy a magyar Bibliából ismerjük: Ézsajás" (1941, 29). Máshol (26): „Jesája próféta", ill. „Jesája ben Ámoc", valamint (30, 31, 33–34, 69, 87) „Ézsajás próféta". Benoschofsky a könyvében is előadja Rabbi Szimláj tanítását (33–34), de az *Ézsajás* alakot használja (vagy ő, vagy egy szerkesztő). Egy további érdekes megoldást találunk Háberman Zoltán (2012, 54) disszertációjában.

döntő hatást, hanem mindannyiunkéra. Ő tanított Bibliát. Végigtanultuk a teljes Jézsajás könyvét, elejétől végéig, aztán Jeremiást, a kis prófétákat" (Kőbányai–Schőner: 2000, 18).

Salgó László az ortodox *Jesajohü* alakot használta Schőner Alfréd visszaemlékezése szerint. Frölich Róbert emlékeiben viszont az él, hogy Salgó László is a *Jezsajás* formát mondta – talán más órákon, más kontextusban és mindenképpen életének egy másik fázisában. Hiszen a konzervatív szellemű Nagyfuvaros utcai zsinagóga rabbijától és a hitközség rituális (kósersági) felügyelőjétől sokkal „ortodoxosabb" nyelvhasználatot várunk el, mint a Dohány-templomot is vezető országos főrabbihelyettestől, országgyűlési képviselőtől (Kenyeres: 1994, 773).

Schweitzer József kapcsán a megkérdezettek közül elsősorban azok emlékeznek a *Jezsajás* alakra, akik Scheiber idején hallgattak tőle órákat. Más kontextusokban inkább a *Jesája* vagy az *Ézsaiás* formákat használhatta, de volt, aki szerint magánbeszélgetésekben is előfordulhatott „talán Jezsaiás is". Mint azt Schweitzer Gábor megerősítette (személyes közlés), publikált munkáiban mindvégig a *Jesája* alakkal találkozhatunk, mint például a *Deutero-Jesája és a Szenvedő-Szolgadalok a zsidó exegézisben* című tanulmány címében.[25]

Informánsaimtól megkérdeztem, vajon Scheiber miért kedvelte annyira a *Jezsajás* formát. A válaszolók kimondott vagy kimondatlan előfeltevése az volt, hogy ez az alak a magyarban legelterjedtebb *Ézsaiás*, *Ézsajás*, valamint a héber *Jesája, Jesajáhu* kombinációja. Egy „turmix", ahogy fogalmazott az egyik válaszadó. Volt, aki szerint „visszahatás a kereszténységből" (azaz a keresztény magyar kultúrából), más szerint pedig „ez a forma egy kicsit »magyarkodó«, hazafias formula volt, amivel Scheiber gyakran kacérkodott".

A válaszadók többsége nem is utalt arra, hogy ez az alak régebben teljesen természetes, általánosan elterjedt lett volna. Scheiberhez, esetleg néhány további személyhez kötötték. Kiveszését pedig többek között a „magyarkodás" megszűnésével, a generációváltással vagy éppen az internettel magyarázták: „Annak,

[25] A tanulmány eredetileg 2005-ben jelent meg, újra kiadva: Schweitzer (2007, 30–49). További példák a *Jesája* alakra ugyanebből a kötetből, eltérő tanulmányokból: 54, 87 és 103. A *Jes.* rövidítés (például 16, 23–24) szintén inkább a *Jesája* alakra utalhat, mint *Je[z]sajás*ra. Ha a tanulmányok korábbi közléseiben eltérő lenne az írásmód, az valószínűleg az ottani szerkesztők döntésével lenne magyarázható, míg a Schweitzer (2007) kötetben megjelent szöveg tekinthető *ultima manus*-nak, és itt érvényesülhettek leginkább a szerző saját szerkesztési elvei. Az egyik cikkben a *Jesája* (87) mellett az *Ézsajás* alak is megjelenik (91), amely a hozzászólást eredetileg leközlő *Theologiai Szemle* közönsége felé tett gesztus lehetett. Érdekesség, hogy a *Theologiai Szemle* 1987. évi számaiban az *Ézsaiás* alak (Deutero- előtaggal vagy anélkül) két tucat alkalommal fordul elő, az *Ézsajás* és a *Jesája* írásmódok azonban egyedül Schweitzer József cikkében (1987, 156 és 157). Lásd még Benoschofsky (1941), ahol a „Deutero-Jesája" alakot az interjúkészítő visszakérdezése után Professzor úr megismétli „Második Jesája" formában.

hogy a rendszerváltás óta már nem használják ezt az alakot, szerintem a nemzedékváltás az oka." Evidens, hogy az új nemzedék nem él vele.

Összefoglalás

Habár a laikusok néha úgy vélik, hogy a nyelvek szigorú szabályai feketén-fehéren meghatározzák, melyik az egyedül helyes forma az adott nyelvben, a valóság ennél jóval színesebb. A nyelvek többféle változatosságot is ismernek. A dialektusok, a szociolektusok és a kronolektusok, azaz a nyelv térbeli, társadalmi és időbeli változatai, valamint a szaknyelvek a legközkeletűbb példák. A religolektusra, a vallási identitás által meghatározott változatokra épp a protestáns *Ézsaiás* ~ katolikus *Izajás* a legismertebb adat (lásd még Biró: 2024).

Egyetlen beszélő is váltogathatja azt, hogy melyik formát használja. Változhat az ember ízlése az élete során: Bacher 1886-ban még az *Ezsajás*, 1890-ben már a *Jesája* alak mellett érvelt. Az adatközlők közti ellentmondást úgy oldottuk fel, hogy feltételeztük, Salgó szóhasználata megváltozott, amikor a Nagyfuvaros utcából átkerült a Dohány utcába. Szintén befolyásolja a szóválasztást a kommunikáció helye, kontextusa, a szituáció jellege: szóbeli vagy írásbeli, formális vagy informális, tudományos vagy vallásos. Írott kommunikáció esetén egy erős kezű szerkesztő is megváltoztathatja a szóhasználatot (például Munkácsi Bernát belenyúlhatott Fényes Mór tankönyvébe), és a nyomda ördöge sem alszik.

Mindezek mellett a szabad variáció lehetőségét is ismeri és megengedi a nyelvtudomány. Tanulmányomban számos esetben – így Klein Mór *A tévelygők útmutatója*-fordítása esetén is – azt kellett feltételeznem, hogy a szerző szabadon váltogatja a névváltozatokat, sokszor egyetlen művön belül is, tudatosan vagy saját maga számára is észrevétlenül. A nyelvész, vallás- és kultúrtörténész ilyen esetekben hálás annak a szerkesztőnek, aki nem nyúlt bele a szövegbe az egységességre való törekvés jegyében, hanem megőrizte a szerző stílusát, heterogén nyelvi jegyeit. „A héber és jiddis szavak átírása a szerzők felfogását tükrözi" – írja a *Szombat* impresszuma. A névváltozatok szabad variációja a szerző gondolkodásmódjáról árul el valamit. Ha sikerült vagy a jövőben sikerülni fog felfedni a vizsgált variációk tudatos okát, akkor jobban megértjük a szerzők teológiai, ideológiai álláspontját. Ha viszont nem tudatos variációról van szó, akkor a nyelv agybéli működéséről értünk meg valami újat (Biró: 2017).

Hová tűnt végül is Jezsajás? Bacher Vilmos így fogalmaz, amikor egy új bibliafordítás mellett érvelt: „Eléggé magyarok vagyunk már arra nézve, hogy zsidók is merjünk lenni" (Bacher–Bánóczi: 1886, 676). Löw Lipót és Immánuel, Goldziher Ignác és Kohn Sámuel, Scheiber Sándor és Szabolcsi Bence a *Jezsajás* alakkal

fejezték ki abba vetett hitüket, hogy lehetséges a magyar–zsidó kulturális szimbiózis. Bacher azonban egy alig észrevehető fordulópontra érzett rá. Eddig a zsidóság volt adott, és a magyarságot kellett bizonygatni, innentől a magyar anyanyelvűként felnövő generáció egyre több tagja számára a zsidósághoz fűződő kapocs fenntartása jelenti majd a kihívást. Márpedig a *Jesája* névváltozat erősebb kapcsot fejez ki a héber-zsidó gyökerekhez, mint a *Jezsajás* alak. Mivel a szóválasztás identitást is kifejez, ezzel az identitásbeli változással magyarázható, hogy a bibliai formát idéző – bár azzal nem azonos – alak kiszorította a 20. század során a héber-magyar „turmixot".

Bacher után 138 évvel ezt írta egy Magyarországtól eltávolodott Scheiber-tanítvány a *Jezsajás* alakról: „ha belegondolok, ez a forma egy kicsit »magyarkodó«, hazafias formula volt, amivel Scheiber gyakran kacérkodott… Örülök, hogy ez [a forma] már kiveszett…" Ki-ki maga döntse el, hogy egyetért-e azzal, hogy eltűnt Jezsajás. Kutatóként viszont Jezsajás sorsán keresztül a magyar–zsidó identitások finomságait, árnyalatait érthetjük meg jobban.

Köszönetnyilvánítás

Hálával tartozom mindazoknak, akik megkeresésemre visszaemlékezésekkel és ötletekkel, gondolatokkal járultak hozzá a tanulmány elkészítéséhez, többek közt a következőknek: Joel Berger (Stuttgart), Frigyesi Judit, Frölich Róbert, Hidvégi Máté, Komoróczy Géza, Landesman György, Polnauer Sándor (Dávid), Schőner Alfréd, Schweitzer Judit és Schweitzer Gábor.

Források

Bacher Vilmos: *Abulvalîd Mervân Ibn Ġanâh (R. Jona) élete és munkái és szentírás-magyarázatának forrásai,* Budapest, Athenaeum, 1885.

Bacher Vilmos: Bibliai nevek magyarsága, *Magyar-Zsidó Szemle,* 7. évf., 1890/6, 353–355.

Bacher Vilmos: *Maimûni Mózes szentirásmagyarázata*, Budapest, 1896.

Bacher Vilmos: *A tudósok agádája. Adalék az anonymus agáda történetéhez*, Budapest, 1914.

Bacher Vilmos – Bánóczi József: A biblia új magyar fordítása, *Magyar-Zsidó Szemle,* 3. évf., 1886/10, 672–678.

Biró Tamás – Schweitzer József: „A szívnek van két rekesze". Interjú Schweitzer József professzorral a neológiáról, in Koltai Kornélia (szerk.): *A szívnek van két rekesze. Tanulmány-*

kötet Prof. Dr. Schweitzer József tiszteletére, 90. születésnapja alkalmából, Budapest, L'Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2012.

Benoschofsky Imre: *Zsidóságunk tanítása. Javne Könyvek 1,* Budapest, Magyar Zsidók Pro Palesztina Szövetsége, 1941. Reprint: Budapest, Makkabi, 1997.

Bloch Móric [Ballagi Mór]: *A' zsidókról*, Pest, Trattner-Károlyi, 1840.

Bloch Móric: A' héber költészet rövid rajzolata némi tekintettel a' hellén és hindu költészetre, *Tudománytár – Értekezések*, 5. évf., 1841/9, 340–365.

Dubnov, Simon: *A zsidóság története*, ford. Szabolcsi Bence, Budapest, Tábor, 1934. Reprint: Budapest, Gondolat – Bethlen Gábor, 1991.

Fényes Mór: *A zsidók története a babilóniai fogságtól a talmud befejeztéig,* Budapest, Lampel Róbert (Wodianer F. és fiai), 1901.

Fényes Mór: *A Biblia könyveinek általános ismertetése különös tekintettel tartalmukra és eszméikre,* Budapest, Lampel R. (Wodianer F. és fiai), 1929.

Fényes Mór: *Szentírásunk kialakulása, eszméi, hatása*, Budapest, Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, 1931.

Frisch Ármin: *Szemelvények a prófétai könyvekből. Bevezetéssel, tárgyi és nyelvi magyarázatokkal,* Budapest, Pesti Könyvnyomda, 1903.

Ganzfried, Slomo: *Kiccur Sulhan arukh*, ford. Singer Leo, Budapest, MIOK, 1988.

Goldziher Ignác: A sémi faj őshazájáról és vándorlásáról, *Nyelvtudományi Közlemények,* 12. évf., 1875/2–3, 285–340.

Goldziher Ignác: A bibliai tudomány és a modern vallásos élet, *Magyar-Zsidó Szemle,* 1. évf., 1884/2–3, 89–97, 168–176.

Goldziher Ignác: A zsidóság lényege és fejlődése, *Magyar-Zsidó Szemle,* 5. évf., 1888/1–7, 1–14, 65–80, 138–155, 261–279, 389–406.

Groszberg Jenő: A Szináj hegy ormánál, *Új Élet*, 21. évf., 11. szám, 1965. június 1., 2.

Háberman Zoltán: צדקה *és társadalometika*, PhD-disszertáció, Budapest, Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem, 2012.

Hahn István: Jesájától a IV. eklogáig. Egy vallásos gondolat történetéhez, *IMIT Évkönyv,* 36. évf., 1942, 246–273.

Hahn István: *A zsidó nép története a babiloni fogságtól napjainkig*, Budapest, Új Idők, 1946. Reprint: Budapest, Makkabi, 1995.

Hahn István: A próféták forradalma, *IMIT Évkönyv,* 42. évf., 1948, 157–181.

Hahn István: *Istenek és népek,* Budapest, Minerva, 1980.

Hajnal Dávid: *Kármán József mint nyelvmívelő. Bölcsészetdoktori értekezés,* Budapest, Leitner M. L. és fia, 1899.

Halmos Sándor: Az országos főrabbi Debrecenben, *Új Élet,* 52. évf. 17. szám, 1997. szeptember 1., 1.

Hasznos Mulatságok. A Hazai 's Külföldi Tudósításokhoz, [17. évf.], 44. szám, 1833. november 30., 352.

Hegedűs Géza: Jezsajás prófétát olvasom…, *Élet és Irodalom*, 24. évf., 51. szám, 1980. december 20., 6.

Jólesz Károly: *Zsidó hitéleti kislexikon,* Budapest, Akadémiai, 1985, 1993[3].

Kálmán Ödön: Dr. Hevesi Simon, *Magyar Zsidó Szemle* 34. évf., 1934/6–12, 79–106.

Kardos Albert: Bibliai nevek magyarsága, *Magyar-Zsidó Szemle* 7 évf., 1890/6, 351–353.

Kecskeméti Lipót: *Egy zsidó vallás van-e, több-e?,* Nagyvárad, Sonnenfeld Adolf, 1913.

Kecskeméti Lipót: *Ezsajás,* I–III. köt., Nagyvárad, Oradea-Nagyváradi Izraelita Hitközség, 1935.

Kertész Manó: *Szállok az úrnak. Az udvarias magyar beszéd története*, Budapest, Révai, 1933.

Klein Mór: Emlékezés Löw Lipótra, *Magyar-Zsidó Szemle,* 3. évf., 1886/2, 114–118.

Kohn Sámuel: *Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez*, Budapest, Zilahy Sámuel, 1881.

Kohn Sámuel: A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk. Negyedik fejezet, *Magyar-Zsidó Szemle*, 3. évf., 1886/10, 647–655.

Kohn Sámuel: *A szombatosok. Történetük, dogmatikájuk és irodalmuk*, Budapest, Athenaeum, 1889.

Kőbányai János – Schőner Alfréd: A világítótoronyból Ninivébe látni. Kőbányai János interjúja Schőner Alfréddal, a Rabbiképző – Zsidó Egyetem rektorával, *Múlt és Jövő,* XI. évf., 2000/2, 9–29.

Közhasznu esmeretek tára: A' Conversations-Lexicon szerént Magyarországra alkalmaztatva, Pest, Wigand Otto kiadásában, 1831–1834.

Krausz Sámuel: A zsidók Szt. Jeromos műveiben, *Magyar-Zsidó Szemle,* 7. évf., 1890/5–10, 267–271, 334–345, 385–403, 449–467, 513–532, 579–588.

Krausz Sámuel: Bacher Vilmos mint bibliamagyarázó, *Magyar-Zsidó Szemle,* 27. évf.,1910/1, 102–109.

Kroó György: Szabolcsi Bence. Szellemi arcképvázlat a harmincas évekből, *Múlt és Jövő,* I. évf., 1989/2, 31–40.

Löw Immánuel: *„És est idején világosság támad!" Ünnepi beszéd, tartotta a szegedi zsinagógában 1874 (5635) sátoros ünnepén,* Szeged, Burger Zsigmond özv., 1874.

Löw Immánuel: *Beköszöntő. 1878. szeptember 8-adikán a szegedi zsinagógában elmondotta,* Szeged, Burger Zsigmond özv., 1879.

Löw Lipót: *Jesájás korunk tanítója. Zsinagógiai beszéd, melyet hazánk kegyes atyja legkegyelmesebb királyunk V. Ferdinand ő felségének születésnapján április 19. 1845. tartott,* Buda, 1845.

Löw Lipót: *Az Isten velünk vagyon! Sellyén tartatott tábori beszéd,* Pápa, 1848.

Löw Lipót: *Az élet fája. Klauzál Gábor fölött a szegedi zsinagógában 1866. augusztus 14-én tartott emlékbeszéd*, Szeged, Burger Zsigmond, 1866.

Löwinger Lipót: *Zsidó történet és vallástan hagyományhű iskolák számára*, II. rész, Rehovot, Cvi Lőwinger, 5750 [1989/1990].

Maimonidész: *A tévelygők útmutatója,* ford. Klein Mór, Budapest, Logos, 1997.

Mindszenti Sámuel: *Brougthonnak a' Religióról való históriai lexicona,* 2. köt., Komárom, 1793.

Neumann Ede: Hitoktatási tantervek, *Magyar-Zsidó Szemle,* 1. évf., 1884/3, 218–219.

Neumann Ede: *Zsidó Vallástörténet,* I. köt., Budapest, Singer és Wolfner, 1894.

Neumann Ede: *Az asszír korszak profétái és a zsidók története,* Budapest, 1908.

Neumann Ede: *A zsidók története az állami élet megszűnésétől az újkorig,* Budapest, Schlesinger József, 1931. [Sokadik kiadás]

Novák Dániel: Guercino, *Honművész,* 4. évf., 37. szám, 1836. május 8., 291–292.

Novák Dániel: Raphael Sanzio festményei a' bécsi Belvederben, *Honművész,* 7. évf., 51. szám, 1839. június 27., 402–404.

Rajzolatok a' Társas Élet és Divatvilágból, 2. évf., 90. szám, 1836. november 9.

Rapcsányi László (szerk.): *A Biblia világa,* Budapest, RTV–Minerva, 1981[3].

Sándor István: *Sokféle. Első darab*, Győr, 1791.

Scheiber Sándor: Hevesi Simon irodalmi munkássága, *Magyar Zsidó Szemle,* 34. évf., 1934/6–12, 120–145.

Scheiber Sándor: Jesája három kérdése. Ünnepi beszéd az Országos Rabbiképző Intézet hetvenötéves jubileumán, *Új Élet,* 8. évf., 28. szám, 1952. július 10., 5–6.

Scheiber Sándor: Sírfelirat Jesája próféta korából, *Antik Tanulmányok*, 1955/2, 301.

Scheiber Sándor: A magyarországi zsidó művészet kezdetei, *Új Élet,* 21. évf., 9. szám, 1965. május 1., 5.

Scheiber Sándor: Kaczér Illés és a zsidó folklór, in Scheiber Sándor (szerk.): *Évkönyv 1981–1982*, Budapest, Magyar Izraeliták Országos Képviselete, 1982, 366–427.

Schindler József (szerk.): *Vidéki Rabbikar Körlevele, 1954–1955,* Szeged, 1954–55.

Schmelzer Hermann Imre: Élet a falak mögött, emlékek a Rabbiképzőből (1951–1956), in Oláh János (szerk.): *100 éve született Scheiber Sándor. Emlékkötet,* Budapest, Gabbiano, 2014, 197–224.

Schőner Alfréd: 613, *Új Élet,* 71. évf. 18. szám, 2016. október 1., 1–2.

Schwab Arszlán: *A' zsidók: Fölvilágosító értekezés a Gasparich Kilit urtól, nyárelő 7dikén a' Csarnokban közlött hasonnevű czikk visszaigazitásáúl,* ford. Bloch Móricz, Buda, Magy. Kir. Egyetem, 1840.

Schweitzer József: *„Uram, nyisd meg ajkamat". Válogatott tanulmányok és esszék*, Budapest, Universitas – Judaica Alapítvány, 2007.

Schweitzer József: Evangéliumi antijudaizmus, talmudi antikrisztianizmus. Hozzászólás Tamás Bertalan tanulmányához a *Theologiai Szemle* 1986/3 számában, *Theologiai Szemle,* 30. évf., 1987/3, 154–158.

Szabó Jó'sef: Értekező észrevételek a' magyarok eredetéről, *Tudományos Gyűjtemény,* 9. évf., 1825/4, 35–61.

Szabó Ödön [Jeshurun Élijahu]: *Az élő zsidó történelem. Ábrahámtól – Izrael negyvenedik jubileumáig*, 4. kiadás, Natanja, szerzői kiadás, é. n.

Szabolcsi Bence: *Zsidó kultúra és zenetörténet*, Budapest, Osiris – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 1999.

Szegedi Izr. Hitközség: *Löw Lipót végtisztessége,* Szeged, Burger Zsigmond özv., 1876.

Hivatkozások

Balogh Katalin: Magyar zsidó bibliafordítások. Az IMIT Bibliához vezető út, in Dobos Károly Dániel – Fodor György (szerk.): *Vízió és valóság,* Budapest, Új Ember – Márton Áron, 219–229.

Bányai Viktória: Munkácsi Bernát (1860–1937) tanfelügyelői tevékenysége, *Nyelvtudo-mányi Közlemények,* 2011/107, 284–292.

Biró Tamás: Optimalitáselmélet és gyorsbeszéd. Egy nyelvtanmodelltől a beszéd modellezéséig, sőt a kísérletekig, in Bánréti Zoltán (szerk.): *Kísérletes nyelvészet. Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIX,* Budapest, Akadémiai, 2017, 127–153.

Biró Tamás: Raus hasono, davenolás, Söma Jiszroél! Kutatási kérdések a magyarországi zsidó religiolektus és a zsinagógai nyelvhasználat terén, *Alkalmazott Nyelvtudomány,* Különszám, 2024/1. szám, 1–21. https://doi.org/10.18460/ANY.K.2024.1.001

Durovics Alex – Keresztes Veronika: *A Pozsonyi Evangélikus Líceum felsőfokú hallgatói 1714–1851*, Budapest, ELTE Egyetemi Könyvtár és Levéltár, 2018.

Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar életrajzi lexikon*, Budapest, Akadémiai, 1967–1994.

Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században,* Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő, 2008.

Kustár Zoltán: A bibliai héber nevek megjelenítése a nemzeti bibliafordításokban, különös tekintettel a legújabb protestáns bibliafordításainkra, *Névtani Értesítő*, 2015/37, 25–32.

Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története,* Pozsony, 1896.

Molnár László: Az oktatási nyelv a pesti orvoskaron, *Magyar Orvosi Nyelv,* XIV. évf., 2014/1, 50–52.

Rébay Magdolna: A pozsonyi evangélikus gimnázium a dualizmus korában különös tekintettel az arisztokrata tanulókra, in Rébay Magdolna (szerk.): *„…szelíd, de szigorú és egyben nagyon igazságos bánásmódban…": arisztokraták nevelése-oktatása Magyarországon a XIX–XX. században*, Szeged, Belvedere Meridionale, 2017, 193–216.

Ujvári Péter: *Magyar zsidó lexikon*, Budapest, Pallas, 1929.